

Per Ole Johansen:

JØDEFORFØLGELSENE OG DET NORSKE RETTSOPPGJØRET.

Foredrag holdt i Jødisk Museum i Oslo den 1. desember 2011.

Jødeforfølgelser og kollektive erindring

Nordmenn som deltok i arrestasjonene og deportasjonene av jødene under den andre verdenskrig forsvarte seg etter krigen med at de ikke kjente til *gasskamrene*. Men de visste at de hadde deltatt i *jødeforfølgelser*. En inspektør i statspolitiet brukte til og med den betegnelsen selv. Hitlers jødehat og forfølgelsen av jødene i Tyskland på 1930- tallet var allmenn kunnskap. De hensynsløse deportasjonene av norske jøder og statsløse jøder og jøder med utenlandske statsborgerskap som bodde i Norge i 1942, fant sted i etterkant av trakassering, pågripelser, hatpropaganda, registrering av jødisk eiendom og bostedsadresser, statistisk kartlegging av jøder, stempling av jødernes pass med en rød ”J”, konfiskering av eiendom, nye arrestasjoner, internering og inndragning av bankkontoer og pass. Først ble mennene arrestert, deretter kvinnene og barna, og gamle og syke som hadde gått klar av de første arrestasjonene. Erfarne politifolk forsto at dette var foranledningen til noe forferdelig for jødene. Norge skulle gjøres *judenfrei*. Flere politifolk varslet eller vendte ryggen til for at arrestanter skulle kunne gå fri, og hjalp andre med å flykte. Delaktige i jødeforfølgelsene eller solidaritet med jødene var ikke et spørsmål om kunnskap om hva som skjedde eller kunne skje, men et moralsk valg.

Hvor kollektiv – i betydningen *almen* – er kollektive erindring og kollektive fortrenning, som for eksempel fortrenning av nasjonale traumer i etterkant av borgerkriger, verdenskriger og rettsoppgjør? Folkemordet på jødene under den andre verdenskrig har vært et eksempel på kollektiv fortrenning, i følge en utbredt antagelse. I det miljøet foredragsholderen vokste opp i etter krigen var det ikke slik. Hitler, nazismen og jødeforfølgelsene var et alltid tilbakevendende tema; rundt middagsbordet, i kafeene, i klasserommet og i politiske fora. Norske politifolks og byråkraters delaktighet i jødeforfølgelsene var ikke et tabu i den forstand at vi kjente til det, men var underforstått med at ”det snakker man ikke om.” Vi unge var uvitende om det fordi den delen av krigshistorien aldri ble oss fortalt av den generasjonen av historikere som hadde krigsfortellinger som spesialitet og levebrød. De fortiet det, og la føringer for den nasjonale fortrenningen av det norske ansvaret for Holocaust.

Tema og hypoteser

Vi - foredragsholder og tilhørere - skal ta for oss to av de mest sentrale sakene i det norske rettsoppgjøret med hensyn til frifinnelse og frafall av tiltale for delaktighet i jødeforfølgelser. Deretter presenteres fire hypoteser om hvorfor jødeforfølgelsene kom så på siden av rettsoppgjøret, nærmere bestemt:

1. *Selektiv fokus i etterkrigsårene.*
2. *Rettens forestilling om vold.*
3. *Skjermende mellomledd.*
4. *Rettens forhold til folkemord.*

Men først en innledende gjettekonkurranse, og noen betraktninger fra foredragsholderens liv som ”arkivhund.”

Hvem var NN?

Den 3. desember 1942 skrev politikonstabel Thorleif A. Lie et oppmuntrende brev til sin gode venn Wulf Segal, som var fange i den norske konsentrasjonsleiren Berg i Vestfold:

”Takk for sist du. Ja, det er meget kjedelig hva som har hendt deg siden vi sist såes. Jeg bebreider meg meget selv at jeg ikke har skrevet til deg før. Det kan jo være en liten trøst i din sorg å få høre fra venner. Jeg mener du får forsøke å ikke ta deg for nær av dette. Fra min lange tid som politimann har jeg sett, - hvordan selv gamle drevne forbrytere tar det, når de forstår at veien går bak fengslenes mure. Men jeg mener du må trøste deg med at du intet galt har gjort, og at du nu kan være glad for at du aldri har befattet deg med politikk. Ja jeg må si jeg minnes alle de hyglige stunder vi har hatt sammen. Jeg var i går kveld i hjemmet dit og snakket med Martha. Du vet det var en kald dusj for henne å miste deg, men håpet på gjensynet trøster henne.” 1)

Deretter fulgte et par avsnitt om Lies og Wulfs tid i *Norsk Schæferklub*, og Lies nylige tilsettelse som konstabel ved *Vålerengen politistasjon*. Segal var jøde og gift med en ikke - jødisk norsk kvinne. Det var grunnen til at han ikke ble deportert høsten 1942. Leirens nidkjære intendant konfiskerte brevet og sendte det prompte til sjefen for det norske sikkerhetspolitiet. Deretter fant det veien til en politiembetsmann i Oslo, som gav sekretæren sin følgende ordre:

”Innkall Lie og gjør ham kjendt med at hans åpenbare kameraderi med jøden ikke ansees å være overenstemmende med ministerpresidentens og tyskernes oppfattning av hva som ansees passende for en norsk politimann, etter at han er (gjort) kjendt med ministerpresidentens beslutning om beslag av jøders formuer samt deportasjon av dem.” 2)

Merk tonen i brevet. Politiembetsmannen nedlot seg ikke til å omtale Segal ved navn og tittel, kun som *jøden*, i tråd med Nazi – Tysklands rasistiske klassifiseringssystem. Som statspolitiets fange var Segal bare *jøde*, med hva det innebar av vilkårlig internering og ”særbehandling”.

Hvilke motiver hadde politiembetsmann NN for å irettesette konstabel Lie? Følgende kan tenkes:

1. *NN var en aktiv, overbevist nazist og politimann.*
2. *NN var en lydig byråkrat, som fulgte ordre.*
3. *NN var en kynisk karrierejeger, som så en sjanse til å hevde seg.*
4. *NN var motstandsmann eller agent for en fremmed makt, som skjulte sitt dobbeltspill ved å være nidkjær i tjenesten.*

Norske domstoler ble «godt» kjent med samtlige av disse polititypene i løpet av rettsoppjøret. Minst en av profilene passer for NN. Politiinspektør Knut Rød i Statspolitiet, som var et slags norsk Gestapo, var NN og mannen som refset konstabel Lie for å ha skrevet dette oppmuntrende brevet til sin venn i nød.

Fra foredragsholderens liv som arkivhund

Foredragsholderens første arbeid om Knut Rød, *Politiet har fortsatt et rennome å ivareta*, tok utgangspunkt i ”Jødearkivet” i Riksarkivet og landssviksaken mot Rød (Johansen 2000). Det neste arbeidet, *Rettsoppjøret med statspolitiet*, omfattet 150 landssviksaker (Johansen 2006). 11 av de 150 ble dømt for medvirkning til jødeforfølgelser, de aller fleste for såkalte mindre forhold. Sist publiserte arbeid, *Fortrengning av et nasjonalt traume*, ble utvidet til 197 landssviksaker, uten at det ble funnet flere dømt for jødeforfølgelser (Johansen 2007). Utvalget er senere blitt supplert med 22 landssviksaker, hvorav en med dom for medvirkning til jødeforfølgelser. Det vil si 12 dømt av 219 politiembetsmenn og polititjenestemenn som med sikkerhet eller med meget stor sannsynlighet, hadde bidratt til jødeforfølgelsene.

De siste to årene har vært viet et prosjekt om den nazistiske politistaten i Norge, som det vil ta en årrekke å fullføre. For å studere rettsoppjøret med norsk politi bør en forsker gjøre seg kjent med flere arkiv enn landssvikarkivet; deriblant lokale politiarkiv, statspolitiarkivet, og politidepartementets og justisdepartementets krigsarkiver. Det er lett å innse i ettertid at det ble for snevert kun å studere tilfellet Knut Rød med utgangspunkt i landssviksaken hans, prissgitt som forskeren er det lille utvalget av dokumenter og avhør som ble foretatt under rettsoppjøret for andre formål enn forskning. Det samme gjelder sakene til andre landsvikdømte som var i offentlig tjeneste under krigen. Fra den annen side sett er det nødvendig å studere landssviksaker som del av prosjektet om den nazistiske politistaten. En meget stor del av aktene i krigsarkivene er blitt fordelt på et ukjent, men meget stort antall landssviksaker; mot politi, andre offentlige ansatte, nazister i egenskap av partimedlemmer, ledere og aktivister, frontkjempere og mange andre – men ikke alle - som hadde vært tyskerne hjelpelige i forskjellige sammenhenger. Et flertall av disse aktene er aldri blitt ført tilbake til sine opprinnelige serier. Kun noen få er returnert. Det fremgår ofte av omslagene hvilke politikamre de returnerte dokumentene ble sendt til under rettsoppjøret, og hvorfor. Mange akter ble returnert fordi de ikke kunne benyttes i noen rettsak, som for eksempel saker angående angivere som hadde opptrådt anonymt, og var umulig å identifisere etter krigen. Et antall returnerte saker er ordnet i *egne* serier i statspolitiarkivet. Førstearkivar Kåre Olsen gir i innledningen til katalogen for statspolitiarkivet rede for de utfordringene dette arkivet kan by på:

”Ved frigjøringen i mai 45 ble arkivet beslaglagt av Rikspolitiet. I løpet av de neste par årene ble arkivet systematisk gjennomgått med sikte på å finne dokumenter som var aktuelle å benytte som bevisbyrde i forbindelse med landssviksakene. Denne gjennomgangen har også satt sine spor i arkivet ved at svært mange saksmapper har fått påskriften ”sett” fulgt av en dato i 1946 eller 1947 og initialene til vedkommende politimann som har gjennomgått saken. En god del saker/dokumenter ble nyttet i landsviksoppjøret og er ikke tilbakeført. Slike saker ligger nå spredt rundt om i ulike saker i landsviksarkivet.”³).

For landsvikarkivene mer generelt vises til førstearkivar Ole Kolsrud bok om statsadministrasjonen under den andre verdenskrig (Kolsrud 2004). Professor Knut Sverri ved Universitetet i Stockholm er pioneren i studiet av tilfellet Knut Rød (Sverri 1982).

Speiler landsvikarkivene og statspolitiarkivet hverandre? Ja og nei. Mange tunge saker ble liggende ubrukte i statspolitiets arkiv fordi påtalemyndigheten hadde så mye på mistenkte fra før. I tilfeller der påtalemyndigheten hadde en tynn sak pluss et etterforskerne på med mindre

forhold, og til dels rene bagateller også. Et flertall av disse aktene er blitt liggende i landssvikarkivene. Noe av det særegne ved landssvikarkivene er forklaringene til nordmenn som ble mishandlet og torturert av statspolitiet, og forklaringer fra gode nordmenn som hadde *positive* erfaringer med tiltalte. Av saker i statspolitiarkivet som neppe gjenfinnes i landssvikarkivene, kan blant annet nevnes dokumenter om interne forhold i Nasjonal Samling, forholdet mellom Nasjonal Samling og norsk politi, og private brev som ble stanset i sensuren.

Arnt Erik Selliaas skriver at statspolitifolk med politibakgrunn fra før krigen var mer korrekte enn frontkjempere, og andre som ble rekruttert under krigen i egenskap av NS-medlemmer (Selliaas 1987). Hans konklusjon bekreftes av foredragsholderens studier, med unntak av et mindre antall politifolk som hadde vært NS- medlemmer fra 1930- tallet. Rapportene til Lederen av statspolitiet ble gjerne avsluttet med ”rapportskrivers bemerkninger.” Kvalitetsforskjellene var store, fra overflatiske fanatikere til polititjenestemenn med erfaring og menneskekunnskap.

La oss noe forenklet fremheve følgende sakstyper med relevans for statspolitiets krigshistorie:

1. *Akter fra krigens dager, knyttet til statspolitiets overvåkning, infiltrasjon, etterforskning, straffeforfølgning.*
2. *Megling i interne NS-anliggende, og i konflikter på arbeidsplasser og i nabolag som var politiske, eller ble frontet som politiske.*
3. *Generelle oversikter som embedsmenn i statspolitiet skrev under krigen, om seg selv og statspolitiets arbeid.*
4. *Generelle oversikter over statspolitiets arbeid, som tidligere ansatte skrev på oppfordring etter krigen.*
5. *Forklaringer om egne og andres forhold i statspolitiet, som ble avgitt under rettsoppgjøret.*
6. *Forklaringer tatt opp etter krigen var personer som ble utsatt for fra statspolitiet.*

Samtlige sakstyper er interessante, avhengig av tema og problemstilling. For studiet av den nazistiske politistaten er kategoriene 1 og 6 de mest relevante. Førstnevnte fordi det var en

grense for hvor mye en tjenestemann kunne forstille seg over tid da han rapporterte om dagsaktuelle saker, selv om rapportene var stilet til statspolitisjefen. Det vil si Karl A Martinsen frem til sommeren 1943. Han var en meget energisk og bestemt kontrollfreak, men selv for Martinsen var det en grense for hvor mange saken han kunne sette seg inn. Forklaringene til ofrene fyller tomrom i statspolitiets arkiv, som avhørsteknikker, trusler, vold, razziaer, tyverier av beslag og ”særhandling” av jødene. Rapporter av den generelle typen, som var ment for Politidepartementet, Justisdepartementet, NS-ledelsen og det tyske sikkerhetspolitiet har slagsider på grunn av taktiske agendaer og omtrentlig form. Forklaringer fra rettsoppgjøret om egne og andres forhold sier som regel ikke noe mer enn hvordan mistenkte valgte å fremstille sin krigshistorie, i ettertid. Sammenligningen av politiforklaringer *etter* krigen og politirapporter *under* krigen bekrefter det gamle munnhullet om at ”det ikke var den samme krigen.” Statspolitiarkivet omfatter et meget stort antall «tema» -mapper, registre, journaler, protokoller og flere store serier. Det gjør det mulig å finne ut av omtrent hvor mange saker og hva slags saker som de sentrale etterforskerne mente var av interesse og tok ut av statspolitiarkivet til bruk under rettsoppgjøret. Den oppgaven er i og for seg ganske enkel, det tar bare tid - lang tid.

Frifunnet

Knut Rød spilte en sentral rolle i forbindelse med arrestasjonene og deportasjonene høsten 1942. I forbindelse med jakten på jøder i Norge vinteren og våren 1943 var han meget aktiv som administrativ ledende på riksplan med å beordre pågrepelse av navngitte, enkeltstående jøder. Ofrene hadde navn og bilde. De var ikke abstrakt statistikk for en byråkrat. Korrespondanse og ordre vitner om en målbevisst politileder. Rød var stort sett fri for antisemittiske kommentarer, men fri for empati også. Han gjorde mer enn han måtte gjøre for ”å følge ordre”. Likevel skyldte han på tyske og norske overordnede. Menige politi la skylden på Rød. Tyskerne skyldte på statspolitiet.

Rødsaken er i de siste årene blitt ganske kjent, men et par-tre kommentarer likevel: Mye av diskusjonen har gått på om det var juridisk holdbart å frikjenne Rød for hans sentrale rolle i forbindelse med arrestasjonene og deportasjonen av jødene høsten 1942, og om rettens begrunnelser var troverdige. La oss se på denne, for eksempel:

”Om han hadde vegret seg for å være med ville det ingen annen innflytelse hatt enn at han ikke hadde fått anledning til å øve den modererende innflytelse på gjennomføringen som var

mulig. Når retten skal bedømme tiltaltes samlede virksomhet kan den ikke finne det bevist at tiltalte i virkeligheten har yttet fienden noen bistand i det hele tatt.” 4)

Forslag om å ta opp igjen saken er lansert. Revurdering av saker mot dømte personer som har avgått med døden etter at dom ble avsagt er mulig dersom nye opplysninger kan tyde at vedkommende ble uskyldig dømt. En ny sak mot en frikjent og senere avdød person er ikke mulig. Tiltaltes rett til å forklare seg, som i avdøde Knut Rød sitt tilfelle, forutsetter at retten besitter visse okkulte egenskaper som ikke er særlig sannsynlig. Om så var, bør det likevel stilles spørsmål ved rettens potensiale som ”historiens domstol.”

Knut Rød som person var mer sammensatt enn hva kolleger, dommere og forskere har antatt. En svak mann som gjorde lite ut av seg, har flere hevdet som arbeidet sammen med ham over tid. En upålitelig og kynisk værhane er et annet inntrykk. Men Rød kunne være konfronterende også, overfor korrupte NS-ledere for eksempel, dersom han var sikker i sin sak og hadde ryggdekning. Rød ble frifunnet etter to korte rettsrunder i lagmannsretten i 1946 og 1948, basert på en vurdering av muntlige vitneforklaringer der og da. Studier av tusenvis av dokumenter om hva Rød og kolleger gjorde under krigen gir et bedre grunnlag for å vurdere hvorfor en ”upolitisk” politiperson spilte en så sentral rolle i jødeforfølgelsene. I ettertid er det et viktigere spørsmål enn juridisk skyld i snever forstand. Uansett frifinnelsen av Knut Rød gjenstår det flere spørsmål som ingen har gitt noe tilfredsstillende svar på. Hans sleipe forsvarer prosederte på at Rød var en ledende motstandsmann og at det var grunnen til at Rød meldte seg inn i Nasjonal Samling og søkte seg til Statspolitiet. Retten lot seg overbevise av forsvarerens glatte tunge. ”Den beste mann Hjemmefronten kunne ønske seg,” hevdet et vitne 5). Men hvordan kunne det da ha seg at Rød satt i varetekt i over ni måneder sammen med landssvikere og torturister, mens Norge feiret seieren og friheten? Hvorfor fortalte han ikke i sine politiforklaringer at han var motstandsbevegelsens sentrale mann i statspolitiet? Isteden presterte han noe intetsigende snik snakk om at han aldri hadde hatt ”noe interesse for eller forståelse for politikk,” og at han hadde meldt seg inn i Nasjonal Samling for lettere å kunne ”optre som politimann med et selvstendig og nøkternt syn.” 6)

Justisdepartementet og Oslo Politi var overbevist om at Knut Rød var skyldig, og ville ikke ha ham tilbake. ”Knut Rød gis ikke anledning til å gjeninntre i sin førkrigsstilling som førstebetjent,” var den kjølige beskjeden fra Oslopolitiets ansettelsesutvalg. 7) Rød måtte gå til sivil søksmål for å få tilbake sin førkrigsstilling ved politiet i Oslo. Var departementet og Oslopoliti helt på jordet? De som vitnet til fordel for Rød omtalte hans angivelige bistand til

hjemmefronten i påtagelig generelle vendinger, men det synes likevel hevet over tvil at han formidlet en del, eller iallfall noen opplysninger som kom til nytte. Et ukjent, antall andre politifolk gjorde det samme. Noen var oppriktige motstandsfolk. Andre var kyniske ”roere” som holdt seg inne med både okkupant og hjemmefront. Motstandsbevegelsen spilte på det, og appellerte til egeninteressen, særlig på slutten av krigen. Røds kontakter betalte tilbake ved å skamrose ham etter krigen. De diffuse vitneforklaringene var så overdrevne og påtagelige samstemte i timing og innhold, at det halve burde vært nok for en profesjonell skeptiker. Men den ene tjeneste var den anden verd. Det prinsippet har politifolk fulgt til alle tider, overfor tystere i de kriminelle miljøene og seg imellom. Slik må det ha vært i en del sammenhenger også, men ikke i Rødsaken med de følger vitneutsagnene og frifinnelsen fikk i form av mangeårig fortregning av et nasjonalt traume. Det var svært uheldig for Norge som nasjon, og for norsk politi fordi det fortsatt hefter noe ved politiet ut fra et slags ”ingen skyldig-alle skyldig” – prinsipp.

Den 16. april 1946 avsa Eidsivating lagmannsrett dødsdom over kollega av Knut Rød, som hadde gitt statspolitiet klarsignal til å skyte noen dødsdømte. Politiinspektør Peter Vogt, som var motstandsmann under krigen, mente at dommen var for hard. Tiltalte var mer som svak og forfengelig å regne, enn egentlig brutal. De tjenestene han hadde ytet motstandsbevegelsen burde også regnes med, underforstått som for Knut Rød. ”Knut Rød som også etter min oppfatning er en svak karakter, og som deltok i jødeaksjonene og dermed i hvert fall indirekte ble medvirkende til mange menneskers død, ble frifunnet mot en stemme. Rettferdighet er et vanskelig problem.” 8)

Frafalt

Professor Knut Sverri karakteriserer Rødsaken som det norske rettsoppgjørets merkeligste rettssak. Sverri sin karakteristikk er forståelig, men landssviksaken mot dr. Hans Eng er ikke mindre merkelig. Eng var statspolitiets sjefslege og det norske svaret på en tysk SS- lege. Rød hadde 13 år bak seg som polititjenestemann før han avanserte til embetsmann under krigen, sulten på et løft i karrieren. Politiet var hans liv. Dr. Eng hadde en helt annet bakgrunn. I motsetning til Knut Rød var han personlig overbevist nazist. Eng la aldri skjul på det, selv ikke etter krigen. Hans førkrigskarriere var sivil, med doktorgrad i medisin og en lønnsom privatpraksis på beste vestkant. Han søkte tjeneste i det nazistiske statspolitiet av politisk overbevisning. I tillegg til gasje som sjefslege i statspolitiet mottok han ”risikotillegg” for

tilsynet med fangene på Bredtveit. ”Utendørstillegg” hadde han også, ute i skogen som han til tider var i egenskap lege i forbindelse med statspolitiets henrettelser av patriotiske nordmenn, for å stadfeste når døden hadde inntruffet. Men det var ikke for pengenes skyld han tok jobben. Sjefslegestillingen medførte ansvar for statspolitiet ”politiske legevirkosomhet.” 9) Som tilsynsansvarlig for statspolitiets fanger avgjorde han hvem som skulle tilgodesees med legebehandling, noe han avgjorde etter en rangering av de politiske ”forbrytelsene”. *Jøssingissimus* kalte han det også på legelatin, etter kallenavnet ”jøssing” for NS- statens motstandere. Dr. Eng var flåsete og foraktfull, og forsømte sine pasienter. Jøder fikk ingen behandling i det hele tatt. Skjemaet ”Legeerklæring for syke jøder”, som han sendte sykehusene for snarlig retur, var et hjelpemiddel for å avsløre om jødiske pasienter simulerte syke. Det var Eng som bestemte om syke jøder og gamle jøder kunne klargjøres for ”transport” og deportasjon. *Kan hentes, sign Hans Eng* var en de facto dødsdom. Eng klarerte friske jøder også, for ”transport” ut av landet, med innførsler i vaktjournalen som: ”Reise. Inspisert jødene 250 mann” og ”Inspiserte jødene som dro av sted.” 10)

Rettsaken mot Eng var en farse. Julius Paltiell, som vitnet i saken, fikk inntrykk av at *han* var tiltalt. ”Dommeren var ikke med i det hele tatt.” 11) Den første tiltalen mot Eng, som ble tatt ut den 27. mars 1947 var krass. Eng ble omtalt som en aggressiv nazist, medansvarlig for jødeforfølgelsene, uvillig til å behandle syke jøder, og innforstått med tortur og mishandling av politiske fanger. Det kunne ha stått ham dyrt, allerede under krigen da han sto på hjemmefrontens likvidasjonsliste, men gikk klar av det ene drapsforsøket etter det andre. Av ukjente grunner var ikke disse alvorlige tiltalepunktene med i revidert tiltale av 18. mai 1948. I saken mot Knut Røds sekretær, som ble dømt til to års fengsel, ble delaktighet i jødeforfølgelsene tatt *inn* i revidert tiltale før hovedforhandling. Det var skrivebordsarbeidet som felte sekretæren.

Man kan i teorien tenke seg at Eng tystet i et forsøk på å kjøpe seg goodwill, men det foreligger ingen opplysninger om det. Prosessøkonomiske hensyn er mer sannsynlig. Engs sak kom opp ganske sent under rettsoppgjøret, i desember 1948. Kun en uke var satt av, for en opprinnelig meget alvorlig sak. I så fall sier tiltalen og hastverket under hovedforhandlingen mye om hva påtalemyndigheten prioriterte. Retten omtalte Eng som en passiv nazist, og fremhevet det som formildende at han hadde meldt seg inn NS av ”uselvise grunner.” Retten trodde på Engs påstand om at hans arbeid som lege i statspolitiet hadde vært av en nøytral,

helsefaglig karakter, tilstedeværelsen ved henrettelser inkludert. Som han sa det i sin politiforklaring, eksaltert men urban:

”Da det så vidt meg bekjent er en bestemmelse alle kulturnasjoner har, at det skal være en lege tilstede ved slike anledninger og jeg går ut fra at dette selvsagt er diktert av hensyn til dødsdømte. Legen står i så henseende i samme stilling som prester, som bereder de dødsdømte til døden.” 12)

Knut Rød forsvarte seg på en lignende måte; hans oppgaver i forbindelse med deportasjonene av jødene begrenset seg til det ”polititekniske.” Politiets nærvær var på en måte evig og nøytralt, det være seg åstedet for en forbrytelse, en ulykke, en demonstrasjon, et sportsstevne eller en deportasjon i krigstid. Det tyske politiet i Weimartidens konfliktfylte år søkte legitimitet i sin «historiske» rolle som statens tjener, med referanse til førdemokratisk, autoritær oppfatning av Staten (Liang, 1970). Otto Ohlenberg som var sentral i Nazi-Tysklands overvåkningsprogram var også ”objektiv” - *etter* krigen. Da insisterte han på at sikkerhetstjenesten SD skilte seg fra det nazistiske maktapparatet ved sitt fokus på *saklig* og *nøytral* informasjon. ”Jeg betraktet en slik objektiv nyhetstjeneste som et viktig instrument. Uten et slikt hjelpemiddel kan ikke noen regjering i et stort land finne ut av de meget kompliserte levetilstandene i vår tid.” (Longerich 2007, side 42 og 43)

Skjebnen til de jødene ”som eventuelt omkom i Tyskland” – merk dere ordvalget - var ikke Engs ansvar, hevdet han *etter* krigen. ”Tyskernes forferdelige utskielser, mishandlinger og hemmelige massedrap av nordmenn har inntil nå vært helt ukjent for meg.” 13) Eng fikk syv års fengsel med fratrett for tre års varetekt, og ros for ikke å ha ”misligholdt sine legeplikter”. Yrkesforbudet gjaldt for ett år, med adgang til deretter å søke legetjeneste i et ”nødlidende” distrikt. Eng ble løslatt før tiden, og søkte seg til et nødlidende distrikt i Finmark hvor han begynte et nytt liv som kommunelege, distriktslege og lokalpolitiker.

Fokus i etterkrigstiden

De offentlige og private samtaleene i etterkrigstiden hadde sine historier - om svik, tragedier, heltegjerninger, spenning og krigens hverdagsliv. Noen tragedier var oss nærmere enn andre. Mange foretrakk spenningsfortellinger og underholdning fremfor det triste, lei av sorg og lidelse som de var, selvopplevd eller fortalt av andre. Krigsforbryterprosesser vakte liten oppmerksomhet, i utlandet også. Det ble skrevet en del i norske aviser om deportasjonen av jødene i forbindelse med sakene mot Quisling, et par - tre av hans ministre og en håndfull

tyskere (Mendelsohn 1987). Deretter la det seg. Presseomtalen av rettsakene mot Knut Rød var påfallende begrenset. Den kritiske journalistikken glimret med sitt fravær. Noen jøder reagerte, andre forholdt seg tause. De hadde nok med å komme seg videre med livene sine. Irene Levin beretter om jøder som følte skyld for at de hadde overlevd krigen. ”Følelser av skyld ble holdt taust, fordi å være åpen om det ville være å bli konfrontert med en situasjon med svært blandede følelser.” (Levin 2001 side 15.) Tausheten kan ha vært en strategi for å mestre livet etter Holocaust, skriver Jon Reitan i sin bok om jødene i Trondheim. ”Bare slik kunne de gjenopprette et tilnærmet normalt liv”. (Reitan 2005) Det er en myte at opinionen og norske jurymedlemmer ikke tok inn over seg at nordmenn hadde oppført seg ondskapsfullt og sadistisk under krigen, og at det var grunnen til at krigshistoriene til jøder, serberfanger og russerfanger forble ubeskrevne i så mange år. Avisene brakte mye stoff i de første etterkrigsårene om hvordan norske medløpere hadde forrådt og forgrepet seg på andre nordmenn. Men i prioritering av oppmerksomhet og fokus på ofre har en nasjon lett for å være seg selv nærmest når sårene skal leges etter kriger, massakre og naturkatastrofer. (Bass, 2000) Jødene ble kanskje ikke regnet som ”egentlige nordmenn”. Axel Scheer var først ute med det spørsmålet, i september 1947. Flere har spurt om det samme i nyere tid 14).

Retten forestilling om vold

Personer som var angivere og voldelige kom i fokus allerede under krigen. Statspolitibetjenter med brutalt rykte ble likvidert på åpen gate. Andre ble dømt til døden og henrettet etter krigen, i motsetning til Knut Rød og Hans Eng som tok opp igjen sine yrker som politi og lege, og levde lenge og sorgfritt til langt inn i alderdommen. Juryene hadde ingen problem med å forestille seg at nordmenn kunne ha vært voldelige, så lenge tiltalte matchet det tradisjonelle bildet av det onde. Voktere ved konsentrasjonsleiren på Berg i Vestfold som hadde mishandlet fangene, de jødiske ikke minst, fikk lange fengselsstraffer uansett ung alder og påberopte formildende omstendigheter. Tiltalte som hadde truet fanger til å krabbe i dyp søle og iskaldt vann, fulgt av slag og spark, giv akt i timevis til ofrene svimet av, og rundjuling med slagvåpen og geværkolber, hadde ikke noe å gå på. Vitneforklaringer som denne gjorde inntrykk i retten:

”Allerede de første dagene oppførte siktede seg som en ren djevel, kalte oss ”jødejævlr”, ”jødefa`n”. De første dagene var vi stengt inne i brakka, og fikk ikke engang lov til å gjøre vårt fornødne. Vi måtte bruke kalosjer og hva vi hadde. Siktede var også her med, og truet oss med at den som åpnet døren ville bli skutt.” 15)

Når det har vært tvil om subjektive straffbarhetsvilkår, om tiltalte var innforstått med konsekvensene av sine handlinger, har norske domstoler vært tilbøyelige til å frifinne tiltalte eller å la tvilen telle som en formildende omstendighet. Vurderingene av om tiltalte var slemme og ondskapsfulle eller høflige og hensynfulle da de arresterte jødene kan sees i lys av den tradisjonen. ”At det var med den største motvilje tiltalte var med i jødeaksjonene tilkjennega tiltalte med en gang,” uttalte lagmannsretten da Rød ble frikjent for andre gang, i april 1948. 16) Som det også ble sagt, i en annen landssvikdom: ”I sin tjeneste har tiltalte – så vidt retten har kunnet bringe i erfaring, alltid opptrådt ytterst korrekt og hensynsfullt, men han har naturligvis ikke kunnet unngå å utføre en del av de gjøremål som tjenesten førte med seg.” 17) Flere jøder kom med lignende uttalelser, etter krigen: ”Han fikk god tid til å spise og ordne seg og deretter kjørte de i en privatbil til politikammeret, hvor han fikk god behandling. Vitnet har ingen grunn til å klage over de politifolk som arresterte ham i Bergen i 1942. Han forlanger dem ikke tiltalt eller straffet for at de bragte ham inn til politikammeret.” 18) Slike holdninger kan man forstå. Det kan til og med ha vært en fornuftig mental overlevelsesstrategi, men en historiens ironi likevel. Det som var en bevisst, høflig strategi *under* krigen for å sikre ro under arrestasjoner og fangetransport ble fremhevet som en formildende omstendighet for tiltalte under rettsoppgjøret *etter* krigen, og i mange tilfeller tatt til følge også.

Skjermende mellomledd

Et fåtall norske polititjenestemenn, politiembetsmenn og byråkrater deltok i alle fasene i jødeforfølgelsene, fra innledende trakassering og registrering til arrestasjoner, internering, deportasjon og etterfølgende enkeltarrestasjoner og konfiskering. Statspolitiets anstrengelser for å *hindre* jøder i å flykte til Sverige er påtagelig av flere grunner, blant annet fordi NS-regimet uansett hadde som mål å gjøre Norge *judenfrei*. Et større antall tjenestemenn og embetsmenn bidro med noe: Ett eller to hjemmebesøk for å registrere en jødisk familie, stempeling av passene til en håndfull jøder, èn eller noen få arrestasjoner, èn fangetransport, ett beslag og en auksjon eller to - i en krigstid med mange andre oppgaver; ordinære som ekstraordinære. Isolert sett vakte slike handlinger liten interesse blant etterforskerne under landsvikoppjøret. Vi fulgte ordre svarte de få som ble spurt, og ble trodd på det. Selv personer som hadde ledende roller i forbindelse med jødeforfølgelsene hadde en viss suksess med ”ordre er ordre” - argumentet. ”Han har ikke tatt noe initiativ, men uført ordrene,” het det

seg i den siste frifinnelsen av Knut Rød. 19) Tyskernes fremste ”jødeekspert” i Norge, Arthur Wagner, ble dømt til døden og senere benådet til livstidsstraff av høyesterett. ”Etter all sannsynlighet ville en nektelse ha kostet ham livet,” konkluderte dommerne, med referanse til hans ansvar for de norske jødeforfølgelsene i Norge. Dessuten hadde hans rolle vært av en ”så vidt underordnet karakter.” 20) *En underordnet som fulgte ordre og derfor formildende*, var ikke det Nürnbergprosessen la til grunn. Noen vil muligens kalle etterpåkløkskap at tyskere som ba seg fri for å delta i jødeforfølgelser unngikk straff dersom de unnskyldte seg med personlige hemninger og ikke gav uttrykk for politiske motforestillinger. At tyskeren Wagner kjente til det og til gasskamrene er hevet over en hver tvil.

Jo større geografisk avstand mellom åsted for overgrep, overgriperes hjemsted og hvor et eventuelt rettsoppgjør finner sted, jo bedre for overgriper. Statspolitiet rekrutterte frontkjempere. Etter krigen ble de straffet for NS- medlemskap, for å ha tjenestegjort i statspolitiet og for å ha slåss sammen med tyskerne mot russerne. Dommene var jamt over meget knappe på forhold de tiltalte hadde gjort seg skyldige i egenskap av frontkjempere, som for eksempel dommen over en frontkjemper fra Sandefjord: ”Den 28. april 1941 meldte han seg til krigstjeneste i Waffen SS, divisjon Viking, hvor han etter endt utdanning i desember 1941 deltok på Østfronten under kampene ved Stalingrad, Krakow og Rostow.” 21) Kortere kunne det neppe sies. Blant de få dokumentene som ble samlet inn før hovedforhandlingen var det et vitneutsagn om at mistenkte hadde skrytt av å ha drept jøder. ”Han fortalte ... fra fronten om hvordan de behandlet jøder når de hadde inntatt en by hvor det bodde sådanne. Hvor det ikke var ordentlige forbindelseslinjer tok de bare å stilte jødene opp og skjøt de.” 22) Etterforskerne spurte aldri og ikke ble det tatt ut tiltale heller, for det forholdet.

Rettsens forhold til folkemord.

De alliertes opplegg for krigsforbryterprosesser mot tyske militære etter den *første* verdenskrig rant ut i sand. Kravet vakte voldsom motstand i Tyskland. Det ble aldri fremmet noen krav fra norsk side heller, om straffeforfølgning av tyske marineoffiserer som hadde gitt ordre til torpedering av nøytrale norske skip, med hundrevis av døde til følge. Rettsoppgjøret i Norge fulgte en mal som var innarbeidet fra gammelt av. Forslaget om spesialdomstoler for landssviksaker ble avvist. Det gav assosiasjoner til naziregimets justis. Det ble riktignok snakket om at krevende saker skulle kunne delegeres til utvalgte dommere i større

rettsdistrikt, for å opparbeide kompetanse på dette nye rettsområdet, men det ble ikke fulgt opp.

I den straffeprosessuelle hverdagen tok generalisten føringen, slik tradisjonen var i norsk rettspleie. Det vil si at dommerne tok sakene etterhvert som de kom, det være seg landssviksaker eller tradisjonelle straffesaker. I de få tilfellene hvor det ble tatt ut tiltale for underordnet og tidsbegrenset deltagelse i jødeforfølgelser kom det i skyggen av andre tiltalepunkter, som for eksempel medlemskap i Nasjonal Samling - som var en sikker vinner for påtalemyndigheten. Sannsynligheten for å bli straffet for *passivt* medlemskap i NS, selv om man ikke hadde deltatt i jødeforfølgelser, var meget stor. Sannsynligheten for å bli frifunnet for *aktiv* deltakelse i jødeforfølgelser var også meget stor, dersom politimannen eller byråkraten ikke hadde vært med i NS.

Hver sak ble vurdert for seg, med fokus på muntlige vitneutsagn for det meste, i retten der og da. Hver sak levde sitt eget korte liv på forskjellige steder og tidspunkt, med sin særegne vinkling av tiltalen, som påpekt av professor Johs Andenæs: ”Det viste seg at nesten hver eneste sak hadde sine særpregede momenter, av formildende eller skjerpene art, og at dommerne holdt fast ved det gamle prinsipp om at hver enkelt sak skal bedømmes for seg.” (Andenæs, 1998, side 133) Sannsynligheten for at de få saker hvor en del av dommen gikk på jødeforfølgelser skulle skape presedens og bli henvist til i andre dommer, var ikke stor. De som hadde deltatt i jødeforfølgelsene omtalte sin medvirkning som tidsbegrenset, underordnet, beordret og ubetydelig. Ingen syntes å ha forstått at de små hjulene i jødeforfølgelsenes maskineri var like viktige som de store, samlet sett. Domstolene så heller ikke koblingen mellom såkalte enkeltstående bistandshandlinger og folkemordets organisasjon. Hver sak og hvert tiltalepunkt ble vurdert på samme fragmentariske måte, som de ”små” medløperne påsto at de hadde opplevd sin medvirkning. En av flere grunner til at den organisatoriske progresjonen i de norske jødeforfølgelsene gikk tingham forbi, kan være at retten fulgte en i fredstid straffeprosessuell mal som var relatert til enkeltpersoners straffbare handlinger.

Det er sannsynlig at det i landssviksaker mot ansatte i norsk politi som er ikke studert i vår sammenheng er flere fellende dommer for jødeforfølgelsene. Av sekretessegrunner tar det tid å gjøre seg kjent med landsvikarkivene. Forskerne må lete seg frem fra sak til. Noen samlet oversikt over navn, sakstyper, tiltalepunkter, dommer og datoer er ikke uten videre

tilgjengelig. Men det er ingen samling av tilfeldige saker som er studert heller.

Foredragsholderens utvalg på 219 saker omfatter embedsmenn og politifolk som med sikkerhet eller med stor sannsynlighet deltok i jødeforfølgelsene. Tore Pryser var meget systematisk med de landssviksakene han studerte i Oppland og Hemmark.

En profesjon i strid med seg selv

Krigsårenes norske politi var ikke samstemt. Det var en profesjon i strid med seg selv, i krig som i fred. ”Når det gikk som det gikk med norsk politi under okkupasjonen, var det til dels fordi utviklingen nærmest var forhåndsbestemt», hevdet Nils Johan Ringdal. «Politiets egen kultur borget for tilpasning til de nye makthaverne.” (Ringdal 1987, side 12) De få sluttet seg til motstandsbevegelsen gjorde ikke det i egenskap av politi, men fordi de var *personlig* heroiske. La det herom bemerkes at påstander om at det var *medløperne* som var unntakene og at de valgte feil på grunn av dårlig moral bygger på en lignende forenkling. Ringdals påstand kan problematiseres. Politiet var både verre og bedre enn sitt rykte, avhengig av hvem, hva og når. Vi vil aldri klare å knekke koden ”krig og politi” så lenge det legges til grunn at politiet var et bestemt ”entall” med en monolittisk profesjonskultur. Etatens fortid var mangslungen, og omfattet svært ulike politikulturer, fra pragmatisk lokalpoliti med tradisjon for minnelige løsninger til 1930-tallets brutale statspoliti med tyske forbilder. Det var mange nok ”fulgte ordre” under krigen og gjorde jobben for tyskerne. Flere var til og med i forkant, og var stolte av det. Et ukjent antall levde opp til den norske rettstatstradisjonen, varslet om forestående razziaer, hjalp jøder og andre nordmenn med å flykte, feilinformerte sine overordnede og så en annen vei. Omfanget av dette motstandsarbeidet er ukjent. Hva som er vandrehistorier og fakta er vanskelig eller umulig å vurdere, men politifolk som var aktive motstandsfolk var i mindretall som den aktive motstanden i befolkningen ellers. Borgerlige aviseiere og redaktører, med lang fartstid som statens *kritikere* kom seg gjennom krigen som godt betalte klakører for den tyske okkupasjonsmakten. Etter krigen forsvarte de seg med at det var bedre at *de* ga ut aviser enn at nazistene gjorde det. Dessuten hadde de norske arbeidsplasser å ta hensyn til og en viktig nasjonal oppgave i å berede grunnen for en fri norsk presse til landet igjen ville bli fritt. Det er noe kjent med det defensoratet.

Onde gjerninger kan ikke kunne balanseres av heroiske motstandshandlinger i det moralske nasjonalregnskapet. La det heller være sagt med foredragsholderens besøk i det jødiske museum i Athen for noen år siden: Andelen greske jøder som ble drept av tyskerne var meget

høy. Likevel satte museet fokus på grekere som hjalp jødene. Som det står skrevet i minnet: Kun å minnes ondskapen, vil være en seier for ondskapen, når alt kommer til alt.

Noter

- 1) ”Sp. Journalsaker Jnr. 4641- 4740. 1942. Dca L0052.” Statspolitiarkivet, Riksarkivet.
- 2) Ibid
- 3) Innledning til katalog for statspolitiarkivet, Riksarkivet.
- 4) Landssviksak Oslo Politikammer D 4094.
- 5) Ibid
- 6) Ibid
- 7) Ibid
- 8) Landssviksak, Oslo Politikammer D 1598.
- 9) Landsviksak, Oslo Politikammer D 4031.
- 10) Ibid
- 11) Intervju med Julius Paltiel den 20 april 2005.
- 12) Landssviksak Oslo Politikammer D 4031.
- 13) Ibid
- 14) Axel Scheer, Dagbladet 5 september 1947. Pryser (1988), Reitan 2005, Harper (2010).
- 15) Landsviksak Oslo ED 54 948.
- 16) Landsviksak Oslo Politikammer D 4094.
- 17) Landsviksak, Trondheim Politikammer D 938.
- 18) Landsviksak, Bergen Politikammer 490.
- 19) Landsviksak, Oslo Politikammer D 4094.
- 20) Landsviksak, Oslo Politikammer D 2579.
- 21) Landsviksak, Oslo Politikammer 4266.
- 22) Ibid.

Litteratur

Andenæs, Johs (1998) *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo, Tano-Aschehoug.

Bass, Gary Jonathan (2000): *The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton and Oxford, Princeton University press.

Harper, Christopher S (2010) "Landssvikoppgjørets behandling av jødeforfølgelsen i Norge 1940-1945." i *Lov og Rett*. Vol 49, 8, s 469-489.

Johansen, Per Ole (2000): "Politiet har fortsatt et renommè å ivareta` Arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder høsten 1942", i *Hjerte og forstand, festskrift til Victor Lind på 60 årsdagen 15 desember 2000*.

Johansen, Per Ole (2006): Rettsoppjøret med statspolitiet" i *På siden av rettsoppjøret*. Per Ole Johansen (red) Oslo, Unipub.

Johansen, Per Ole (2007): "Fortrengning av et nasjonalt traume" i *Brott i världen. Om brottslighet, utsatthet och kriminalpolitik. Festskrift til Henrik Tham*. Stocholm, Kriminologiska institutionen.

Kolsrud, Ole (2004) *En splintret stat, Regjeringskontorene i Oslo 1940-1945*. Oslo, Universitetsforlaget.

Levine, Irene (2001) "Taushetens tale" i *Nytt Norsk Tidsskrift*. Nr 3 2001.

Liang, HH (1970) *The Berlin force in the Weimar republic*. Berckely, University of California Press.

Longerich, Peter (2007) *Dette visste vi ikke noe om. Tyskere og jødeforfølgelsene 1933-1945*. Oslo, Historie og kultur.

Mendelsohn, Oscar (1987) *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år. Bind 2 1940-1985*. Oslo, Universitetsforlaget.

Pryser, Tore (1988) "Jøder fra Sør-Fron som endte i gasskammer." I *Fra kriseår til krigstid*. Opplands Distriktshøyskoles Informasjonsserie nr 63.

Pryser, Tore (2007) "Holocaust i innlandsregionen" i *På siden av rettsoppjøret*. Per Ole Johansen (red) Oslo, Unipub.

Reitan, Jon (2005) *Jødene fra Trondheim*. Trondheim, Tapir Akademisk Forlag.

Ringdal, Nils Johan (1987) *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*. Oslo, Aschehough.

Selliaas, Arnt Erik (1987) "STAPO 1941-1945. Norsk politi i tysk tjeneste." I *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo, Universitetsforlaget.

Sverri, Knut (1982) "Landsvikoppgjørets merkeligste rettssak". I *Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs*. Oslo, Universitetsforlaget.